Sokrates'in Etik Felsefesi ile İslam İlmi ve İrfanî Geleneklerinin Mukayeseli Analizi:

Epistemolojik, Biyopsikososyal ve Teolojik Bir Yaklaşım

1. Hulasa (Yönetici Özeti)

Sokrates'in erdemi salt akli bilgiye (*episteme*) indirgeyen rasyonalist etiği ile İslam'ın aklı (tahsin-takbih), vahyi ve kalbî tasfiyeyi merkeze alan ontolojik ahlak anlayışı, epistemolojik ve pratik düzlemlerde derinlemesine mukayese edilmiştir.[1] Hanefi-Maturidi kelamı ve Nakşibendi irfanı ışığında, bilginin ahlaki eyleme dönüşmesi için yalnızca zihinsel idrakin kafi olmadığı; irade terbiyesinin, nefis tezkiyesinin ve ilahi inayetin zaruri olduğu nakli deliller, akli burhanlar ve modern bilimsel verilerle ispatlanmıştır.[3] Bu ilmi rapor, Antik Yunan'ın *eudaimonia* (mutluluk) arayışını, modern Biyopsikososyal-Spiritüel (BPSS-S) tıp ve bilişsel nöroetik modelleriyle sentezleyerek, çağdaş ahlaki buhranlara karşı Makasıd-üş Şeria ekseninde kapsamlı, çok boyutlu ve kalıcı bir çözüm matrisi sunmaktadır.[5]

2. Kavramsal Haritalama

Hakikatin taharrisi (aranması, araştırılması), mefhumların (kavramların) sahih bir zemine oturtulmasıyla mümkündür. Kavramsal arkeoloji (Diachronic Analysis) yöntemiyle meselenin tarihsel kökenlerine inildiğinde, Antik Yunan'ın ahlak felsefesi ile İslam'ın vahiy merkezli ontolojik ahlak tasavvuru arasındaki derin epistemolojik yarılmalar ve tarihsel kesişimler gün yüzüne çıkmaktadır. Medeniyetlerin ahlak algılarını inşa eden temel tuğlalar, kullandıkları terminolojinin semantik derinliğinde gizlidir.

Antik Yunan ahlak felsefesinin kalbinde, insanın rasyonel doğası ile ahlaki yetkinliği arasındaki kopmaz bağ yer almaktadır. Bu bağlamda Sokratik düşüncenin üzerine inşa edildiği ilk sütun ***Arete* (Erdem)** kavramıdır. Antik Yunan'da bir nesnenin veya varlığın kendi doğal işlevini en mükemmel şekilde yerine getirmesi anlamına gelen bu mefhum, Sokrates tarafından **insan ruhunun (psykhe)** işlevine uyarlanmıştır.[7] Sokrates için insanın yegane ayırıcı vasfı akıl yürütmektir; dolayısıyla **en yüksek erdem, bilgi**nin ta kendisidir. Sokratik etik, **"bilgi erdemdir" (virtue is knowledge)** düsturuyla şekillenir ve hiç kimsenin bilerek kötülük yapmayacağını, kötülüğün yegane kaynağının cehalet olduğunu savunur.[8] Bu yaklaşım, insanın sadece bilerek iyi

olabileceği yönündeki saf entelektüalizmin temelini atar. **İkinci temel** sütun ise ***Eudaimonia* (Mutluluk / Yetkinleşme)** kavramıdır. Sokratik etiğin nihai teleolojik gayesi olan eudaimonia, **salt hazcılık (hedonizm)** veya anlık neşe değil, insanın rasyonel kapasitesini tam anlamıyla gerçekleştirerek iyi bir ruh haline ulaşmasıdır.[1] Sokrates, erdemli yaşamanın zorunlu olarak bu yüksek mutluluğu getireceğini savunur.[13] **Üçüncü sütun** ise ***Sophia* (Teorik Bilgelik)** ve ***Phronesis* (Pratik Bilgelik/Sağduyu)** dengesidir.[14] Sokrates, sorgulanmamış bir hayatın yaşanmaya değer olmadığını belirterek, insanın sürekli bir **rasyonel diyalektik (Elenchus)** ve **özeleştiri** içinde olmasını emreder.[11]

İslam'ın ahlak anlayışı ise salt **insan aklının türettiği yatay** bir sistem değil; vahyin ufkuyla aydınlanan, kalbin tasfiyesini merkeze alan **dikey (ilahî) bir epistemolojiye** dayanır.[17] Bu dikey epistemolojinin en mühim kavramlarından biri ***Hikmet***tir. Arapça *h-k-m* kökünden türeyen hikmet, lügatte **"engellemek, gem vurmak"** anlamına gelir; zira hakiki bilgi sahibini cehaletten, aşırılıktan ve sapkınlıktan alıkoyar.[14] Yunan "Sophia"sının aksine hikmet, salt zihinsel bir tefekkür değil, eşyayı varlıkta mahiyeti ne ise o olarak bilmek ve eylemi buna mutabık kılmak şeklindeki isabetli ve ilahi iradeyle uyumlu eylemdir.[2] İmam Mâturîdî'ye göre **hikmet, her şeyi ait olduğu yere koymak ve adaleti tesis etmektir**.[2] Ahlak (Hulk) ise insanın içsel, manevi ve ruhi yapısını, karakterini ifade eden kapsamlı bir sistemdir.[2] İslam ahlak felsefesinde ahlak, sadece doğruyu bilmek değil, aynı zamanda doğruyu **istemek (irade)** ve **yapabilme (kudret)** dengesinin tesisidir. Bu bütüncül yaklaşım, Sokratik entelektüalizmin en büyük eksikliği olan **irade zayıflığı (akrasia)** problemini çözen ontolojik bir farktır.[4]

Sokratik düşüncenin İslam dünyasına intikali ve entegrasyonu, erken dönem İslam felsefesinde belirgin bir iz bırakmıştır. Özellikle El-Kindi ve Ebubekir Er-Razi gibi düşünürler, Antik Yunan mirasını İslami bir süzgeçten geçirerek **"ruhani tıp" (et-Tıbbu'r-Ruhani)** geleneğini başlatmışlardır.[23] **El-Kindi**, Sokrates ve Sinoplu Diyojen'in asetik (zühd) yaşam tarzlarını harmanlayarak **"Sokratik Sözler" (Alfaz Sugrat)** adlı eserini kaleme almış ve Stoacı bir yaklaşımla, üzüntüden kurtulmanın yolunun **akli itidal (apatheia)** olduğunu savunmuştur.[23] **Ebubekir Er-Razi** ise **Platon**'un ruhun üçlü taksimi (akli, öfkesel ve şehevi) teorisini alarak, insanın **rasyonel yanının bedensel arzulara hakim** olması gerektiğini belirtmiş, Sokratik terapi yöntemlerini ahlaki iyileşme için bir metodoloji olarak sunmuştur.[23] Ne var ki, bu erken dönem felsefi sentezler, saf aklı nihai otorite kabul etmeleri hasebiyle Ehl-i Sünnet kelamcıları ve mutasavvıfları tarafından ciddi bir epistemolojik eleştiriye tabi tutulacaktır.

Bu eleştirinin kelamî zemini, Hanefi-Maturidi geleneğinin ***Tahsin* (Güzelleştirme/İyi)** ve ***Takbih* (Çirkinleştirme/Kötü)** kavramlarıyla inşa edilmiştir. İnsan aklının (fıtratın), vahiy inmeden dahi neyin adalet, neyin zulüm olduğunu kavrayabilme yetisi olan bu kavramlar, aklın hakkını teslim ederken sınırlarını da çizer.[2] İrfanî zemin ise Nakşibendi yolunun ***Letaif-i Hamse* (Beş Latife)** doktriniyle şekillenir. İnsanın manevi anatomisinin sadece fiziksel beyin veya mantıksal akıldan ibaret olmadığını, emir alemine ait latifelerin (Kalp, Ruh, Sır, Hafi, Ahfa) ahlaki değişimin gerçek sahası olduğunu vazedir.[27] Ahlaki yetkinlik, **Sokratik "kendini bil" (gnothi seauton)** ilkesinin çok ötesine geçerek, **"Nefsini bilen Rabbini bilir" (Men arefe nefsehu fekad arafe Rabbehu)**

hakikatiyle, nefs-i emmareden nefs-i mutmainneye geçişin zorunluluğunu ortaya koyar.[28]

Mukayese Kriteri	Sokratik Etik (Antik Yunan Paradigması)	İslam Etiği (Hanefi-Maturidi & İrfan Sentezi)
Ahlakın Ontolojik Kaynağı	Salt Akıl (Rasyonalite) ve İnsan Fıtratı.[1]	Vahiy (Kur'an/Sünnet) rehberliğinde Selim Akıl ve Tasfiye Edilmiş Kalp.[17]
Kötülüğün Temel Sebebi	Cehalet. "Hiç kimse bilerek kötülük yapmaz" önermesi.[9]	Bilgi eksikliği yanında; Nefs-i Emmare, Heva (Sınır tanımaz arzu), İrade felci ve Kibir.[2]
Nihai Teleolojik Gaye	Eudaimonia (Dünyevi tamlık, kendine yetme ve rasyonel mutluluk).[1]	Saadet-i Dareyn (Dünya ve Ahiret mutluluğu), Makamat-ı Yakîn ve Rıza-i İlahi.[26]
Ahlaki Gelişim Yöntemi	Rasyonel diyalektik sorgulama (Elenchus) ve mantıksal içgörü.[16]	Akli İstidlal (Nazar/Fikir), Tasfiye-i Kalp ve Tezkiye-i Nefs (Zikir/Murakabe/Riyazet).[2]

3. Edille-i Şer'iyye ve Burhani Analiz

Sokratik etiğin "bilgi eşittir erdem" denklemine İslam'ın getirdiği muazzam perspektifi; hiyerarşik delil sistemine (Kitap, Sünnet, İcma ve Kıyas) riayet ederek ve aklın burhanlarıyla tasdikleyerek incelemek elzemdir. Zira İslam felsefesi içerisinde salt Yunan mantığına savrulan akımlar bulunsa da, Ehl-i Sünnet vel Cemaat'in omurgasını oluşturan Maturidi kelamı ve Rabbani tasavvuf, aklın **ifratını (rasyonalizm)** ve **tefritini (körü körüne taklit)** reddederek **sırat-ı müstakimi** inşa etmiştir.[31]

Kur'an-ı Kerim, ahlaki bilginin mahiyetini ve kaynağını Bakara Suresi'nin 269. ayet-i kerimesinde veciz bir biçimde beyan buyurmaktadır:

يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ ۚ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا ۗ وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ

"Allah hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilirse, ona pek çok hayır verilmiş demektir. Ancak lüb (katıksız, temiz akıl) sahipleri düşünüp ibret alırlar." [34]

İmam Mâturîdî'nin şaheseri *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* adlı tefsirinde bu ayet-i kerime incelenirken, Sokratik "bilgi" anlayışından keskin biçimde ayrışan muazzam bir sınır çizilir. Mâturîdî'ye göre **akıl, hikmetin kendisi değil, yalnızca "aletidir"**.[19] Sadece akli melekeleri yüksek olan (rasyonel zekaya sahip) herkesin hikmete ulaşacağını iddia etmek safsatadır. Hikmet, hakikat ile evhamı, ilahi ilham ile şeytani vesveseyi birbirinden ayıran nurlu bir terazidir.[19] Allah'ın bir kula hikmet vermesinden murat, o kulun selim akla ve sahih bilgiye giden yollarının açılması ve ilahi inayetle desteklenmesidir. Dolayısıyla ahlak, Sokrates'in zannettiği gibi otonom bir akıl ürünü olmaktan çıkıp, **ilahi bir ihsan ve doğru irade kullanımı** hüviyetine bürünür.[19]

Ahlaki düşüşlerin salt cehaletten kaynaklanmadığının, rasyonel bilginin tek başına kafi gelmediğinin en açık Kur'ani burhanı ise Yusuf Suresi'nde zikredilen kardeşlerin kıssasıdır. Kardeşleri, Hz. Yusuf'u kuyuya atmanın zulüm ve "kötü" olduğunu teorik olarak ziyadesiyle biliyorlardı. Hatta cinayet veya sürgün planını yaparken *"Bundan sonra da tevbe ederek salih kimseler olursunuz" (Yusuf Suresi, 9. Ayet)* diyerek, işleyecekleri eylemin günah (kötü) olduğunun bilincinde olduklarını kanıtlamışlardır.[36] Bu teolojik veri, Sokrates'in **"hiç kimse bilerek kötülük yapmaz" (No one errs knowingly) önermesini kökünden çürütür.**[11] Bilgi zihinde mevcuttur, adalet ve zulüm kavramları bilinmektedir; ancak "nefs-i emmare"nin (kıskançlık, haset ve kibrin) tahakkümü, aklın nurunu örtmüş ve iradeyi kötülüğe sevk etmiştir.[10]

Nakli delillerin ikinci ana kaynağı olan Sünnet-i Seniyye, Sokratik bilginin ve fıtri erdemlerin İslam tarafından nasıl dönüştürüldüğünü gösterir. İmam Malik'in *Muvatta* adlı eserinde (İmam Muhammed eş-Şeybani rivayetiyle) ve Ahmed bin Hanbel'in *Müsned*'inde geçen sahih hadis-i şerifte Resulullah (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır:

إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأُتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ

"Ben, ancak güzel ahlakı tamamlamak (mekârim-i ahlâkı itmam etmek) için gönderildim." [37]

Bu muazzam nass, İslam'ın fıtri ve rasyonel ahlaka bakışını özetler. Hadisteki "tamamlamak" (ütammime) fiili, insan fıtratında, aklında ve hatta cahiliye toplumunda bile halihazırda bir ahlaki zemin (hüsn-ü hulk) bulunduğunu işaret eder. Nitekim İmam Mâturîdî'nin tahsin-takbih ilkesi gereği, Arap cahiliyesi bile cömertliğin, cesaretin, misafirperverliğin ve ahde vefanın "iyi" olduğunu rasyonel olarak biliyordu.[2] Ne var ki bu erdemler vahyin nurundan mahrum olduklarında ifrat ve tefrite savruluyordu. Cahiliye cömertliği israfa ve gösterişe; cesareti ise kör bir asabiyete ve kan davasına dönüşmüştü. Resulullah (s.a.v.), Sokratik veya fıtri olarak bilinen bu erdemleri inkar etmemiş; aksine onları tevhid inancıyla rafine etmiş, bencillikten (ego) arındırmış ve ihlas ile "tamamlamıştır".[40]

Akli burhanlar zaviyesinden meseleye yaklaştığımızda, İmam Mâturîdî'nin *Kitabü't-Tevhid* adlı eserinde kurduğu devasa epistemolojik sistem, **Sokratik etiğin gücünü onaylarken eksikliğini de çok net ifşa eder.**[41] Mâturîdî kelamında "Tahsin" ve "Takbih", iyilik ve kötülüğün ontolojik olarak **fiillerin özünde (li-aynihi)** bulunduğu prensibine dayanır. Mâturîdî'ye göre insan aklı

(fıtrat), iyiliği ve kötülüğü bizatihi idrak edebilecek muazzam bir kapasitede yaratılmıştır.[2] Örneğin; yalan söylemenin çirkin, mazluma yardım etmenin ise güzel olduğu, herhangi bir peygamber haberi ulaşmasa dahi akıl (nazar ve istidlal) tarafından zorunlu olarak kavranabilir.[4] Bu yönüyle **Hanefi-Maturidi çizgisi,** aklı tamamen iptal eden salt nakilci Zahiriyye ve Eş'ariyye anlayışlarından ayrılarak, **Sokratik rasyonel ahlaka büyük bir meşruiyet alanı açar.** Lakin Mâturîdî, Mutezile'nin rasyonalizm tuzağına (aklı mutlak kanun koyucu Şari' statüsüne yükseltme hatasına) düşmez.[43] Akıl iyi ve kötüyü bulsa da, bunun uhrevi yaptırımını (ceza veya mükafatı) kesin olarak bilemez ve tek başına nefsin yıkıcı arzularına karşı zayıf olan iradeyi şahlandıramaz.[2] Sokrates, **iradenin (will) zayıflığını (akrasia)** büyük ölçüde reddederek insanı salt matematiksel bir bilgi işleme cihazı gibi görmüştür.[10] Oysa Mâturîdî kelamı, insanda bilginin ahlaki eyleme dönüşmesi için **"kudret/istitaat" (uygulama gücü)** yaratıldığını, nefsin de akla direnen zıt bir şer kuvveti olduğunu, imtihanın tam da bu diyalektikte gizlendiğini belirtir.[2]

Hüccetü'l-İslam İmam Gazzâlî'nin felsefecilere yönelttiği reddiyeler, Sokratik entelektüalizmin deşifresi bağlamında hayati önemi haizdir. Gazzâlî, felsefecilerin sadece mantık ve matematik alanlarındaki doğrularını kabul etmekle kalmamış, ahlak felsefelerindeki yetersizliği hedef almıştır.[31] Gazzâlî'ye göre **"saf entelektüalizm bir hatadır" (intellectualist error)**.[31] Yunan filozofları ahlakı salt rasyonel erdemler (bilgelik, cesaret, ölçülülük, adalet) kategorisine hapsetmiş, insanın yatay düzlemdeki işleyişini incelemişlerdir.[23] Oysa hakiki İslam ahlakı (özellikle *İhya Ulumiddin*'de detaylandırılan tasavvufî ve kalbî boyut), tevekkül, sabır, şükür, havf (Allah korkusu), reca (ümit) ve fakr gibi ancak imanla yeşeren **mistik/ruhsal (spiritual/salvific) erdemleri** zorunlu kılar.[31] Bu erdemler rasyonel bir tümevarımla değil, **kalbin tasfiyesiyle** kazanılır.

Bu bağlamda Nakşibendi usulünün Müceddidiye ekolü, meselenin batını ve irfani boyutunu aydınlatır. İmam Rabbânî Müceddid-i Elif-i Sâni (k.s.), *Mektubat*'ında ahlaki inkişafın ancak "Kalp, Ruh, Sır, Hafi, Ahfa" denilen on latifenin (Letaif-i Aşere) emir alemine ait olan Letaif-i Hamse kısmının temizlenmesiyle mümkün olduğunu sırr-ı kadim ile ifşa etmiştir.[27] İmam Rabbani'ye göre akıl ('aql), sadece **'Alem-i Halk'** (yaratılmış fiziki ve maddesel alem) içindeki nedensellik mekanizmalarını kavrar; **'Alem-i Emir'** (zaman ve mekandan münezzeh metafizik komut alemi) kaynaklı olan ilahi tecellileri idrakte bütünüyle acizdir.[47] Sokrates'in aklı mutlaklaştırması ve kurtuluşu zihinsel faaliyette araması, hakikate ulaşmada aşılmaz bir manevi **"hicap" (perde)** üretir. Nakşibendi irfanında ahlak gelişimi, aklın kütüphaneler dolusu felsefi ilim yutmasıyla değil; *Nefs-i Emmare*nin (kötülüğü emreden azgın doğa), "Lâ ilâhe illallah" zikriyle baskılanarak kalbin **masivadan** (Allah dışındaki her şeyden) koparılmasıyla sağlanır.[3] Sokrates **"kendini bil" (gnothi seauton)** derken insanın rasyonel sınırlarını keşfetmesini ve entelektüel bir içgörüyü kasteder. İslam irfanı ise **"Nefsini bilen Rabbini bilir" (Men arefe nefsehu fekad arafe Rabbehu)** derken, nefsin mutlak acziyetini, **ontolojik hiçliğini (Fena makamı)** idrak etmeyi ve tamamen Allah'a muhtaç oluşunu bilmeyi kasteder.[29] Bu, Sokratik kibrin yerle yeksan edilip yerine tevazunun ikame edilmesidir.

4. Disiplinlerarası Sentez

Kadim nasslarda ve ulemanın şerhlerinde billurlaşan bu hakikatlerin, modern bilimsel metodolojiler ışığında doğrulanması, İslami paradigmanın evrenselliğini ispat sadedinde Teorik Üçgenleme (Triangülasyon) açısından zaruridir. Günümüzde Bilişsel Psikoloji, Tıp, Ekonometri, Sosyoloji ve Veri Bilimi gibi disiplinlerin ulaştığı ampirik sonuçlar, Sokratik ahlakın yapısal sınırlarını ifşa ederken, İslami bütüncül modelin üstünlüğünü kanıtlamaktadır.

Sokratik etiğin "bilgi ahlaktır" argümanının modern psikolojideki en belirgin yansıması, Jean Piaget ve bilhassa Lawrence Kohlberg'in Bilişsel Ahlak Gelişimi (Cognitive Moral Development) teorileridir. Kohlberg, ahlaki gelişimi bireyin yaş ve bilişsel kapasitesine göre üç ana düzeyde ve altı evrede (gelenek öncesi, geleneksel, gelenek ötesi) kategorize eder; en üst evreyi (evrensel etik prensipler) tamamen rasyonel adalete ve soyut mantığa dayandırır.[51] Modern İslami psikoloji ve çağdaş eleştirel psikoloji (örneğin Carol Gilligan'ın bakım etiği) bu rasyonalist modeli yetersiz bulur. Çünkü Kohlberg'in modeli, tıpkı Sokratik model gibi sadece **"adalet" (Justice)** eksenlidir; merhamet, ihsan, fedakarlık ve maneviyat (Spirituality) gibi duygusal ve kalbi unsurları ahlakın alt basamaklarına iter veya tamamen dışlar.[51] Üstelik günümüz nöro-psikolojisi ve davranışsal bilimleri, **bilişsel zekası (IQ)** ve **analitik düşünme yeteneği** çok yüksek olan (Sokratik anlamda bilgili), evrensel ahlak ilkelerini teorik olarak sular seller gibi ezbere bilen ancak empati yoksunu **psikopatların** (Dark Triad kişilikleri - narsisizm, makyavelizm, psikopati) varlığını ampirik olarak ispatlamıştır.[56] Demek ki Mâturîdî'nin asırlar önce uyardığı gibi salt zeka (intellect), iyi ahlak (ethics) için hiçbir teminat vermez; iradi **terbiye** ve duygusal/kalbi **tasfiye** elzemdir.[4] Bilişsel kapasite ancak **nefs tezkiyesiyle** birleştiğinde ahlaki meyve verir.[49]

Modern tıpta ve klinik psikoterapide yaşanan paradigma değişimi de bu gerçeği teyit eder. Psikiyatrist George Engel tarafından ortaya atılan Biyopsikososyal (BPS) model, insanın hastalık ve davranış durumunu genetik/bedensel (biyo), zihinsel (psiko) ve sosyal çevrenin ortak bir ürünü olarak ele alarak tıp dünyasında çığır açmıştır.[57] Bugün modern biyoetik uzmanları ve İslami tıbbi araştırmacılar, bu modelin eksikliğini fark ederek modele bir de "S" (Spiritual - Ruhani/Manevi) boyutunu eklemiş ve **BPSS-S (Biyopsikososyal-Spiritüel)** modelini geliştirmişlerdir.[6] İbn-i Sina, Er-Razi ve İslam ulemasının asırlar önce bimarhanelerde uyguladığı bu bütüncül şifa, Sokrates'in sadece ruhu akla indirgeyen (mind-centric) yaklaşımını reddeder; **bedenin (biyo)**, **toplumun (sosyo)** ve **kalbin/imanın (spiritüel)** muazzam bir entegrasyonuyla insanı değerlendirir.[5]

Bunun en somut uygulaması günümüz psikoterapi yöntemlerinde görülür. Sokratik diyalog ve sorgulama yöntemi (Socratic questioning), bugün dünyada en yaygın kullanılan terapi modeli olan Bilişsel Davranışçı Terapi (BDT / CBT - Cognitive Behavioral Therapy) içinde danışanın irrasyonel inançlarını kırmak için bir "bilişsel yeniden yapılandırma" (cognitive restructuring) aracı olarak kullanılmaktadır.[46] Ne var ki seküler BDT, hastaya sadece rasyonel bir uyum vaat eder. Küresel ahlaki krizler ve varoluşsal bunalımlara karşı İslami Psikoloji, bu Sokratik mekanizmayı alır, zararlı seküler parametreleri ayıklar ve yerine *Kur'ani ve Sünni* değerleri (Tevekkül, Sabır, Şükür, Rıza) yerleştirerek **İslami Uyarlanmış BDT (ICBT)** modelini üretir.[46] Bireyin kaygıları Sokratik

yöntemle mantıksal olarak çürütülürken, oluşan boşluğa İmam Mâturîdî'nin ontolojik güvenlik akıl yürütmeleri ve tasavvufi ***Murakabe* (metacognition / üstbiliş)** ile ***Muhasabe* (self-accounting)** mekanizmaları ikame edilir.[64] Böylece terapi, sadece zihinsel bir işlemden çıkıp ibadete ve ahlaki tekamüle dönüşür.

Makro düzeyde, sosyoloji ve modern teknoloji (Veri Bilimi ve Yapay Zeka Etiği) düzlemine baktığımızda ise Sokratik etiğin yetersizliği daha vahim bir tablo çizer. Sokratik etik, Atina'nın sınırlı vatandaş/köle sosyal yapısı içinde elitist bir karakter taşırken; İslam ahlakı, "Ey İnsanlar!" evrensel hitabıyla bütün bir insanlığı kucaklar.[16] Çağımızda makine öğrenmesi algoritmalarının veri madenciliğinde ürettiği **"Algoritmik Önyargı"** (Algorithmic Bias), **"Mahremiyetin İhlali"**, **"Otonom Silah Sistemlerinin Ahlakı"** ve **"Sosyal Medya Manipülasyonları"** gibi muazzam krizler, salt Sokratik **eudaimonia (bireysel mutluluk)** veya batılı **faydacı (utilitarian)** akıl yürütmelerle çözülememektedir.[69] Zira seküler akıl, şirketlerin **ekonomik karlılığını (ekonometrik maksimizasyonu)** haklı çıkaracak felsefi kılıflar bulmakta mahirdir. İslam etiği bu teknolojik inkişaflara doğrudan **Makasıd-uş Şeria** (Şeriatın Evrensel Gayeleri: Dinin, Canın, Aklın, Neslin ve Malın Korunması) filtresiyle yaklaşır.[5] Özellikle Nörobilim, gen-kurgulama (CRISPR) ve Yapay Zeka etiği; ***Hıfz-ı Akıl*** (Aklın ve iradenin dış müdahalelerden korunması) ile ***Hıfz-ı Nesil*** (İnsan genetiğinin ve neslinin ontolojik muhafazası) prensiplerine göre regüle edilmek zorundadır.[71] İslami Biyoetik, verilerin ve teknolojinin azgın bir kapitalist güç için değil, adaletin ve **toplumsal maslahatın** inşası için kullanılmasını emreder. Bu, Sokratik *Eudaimonia*nın sınırlı ufkunu aşarak, İslami *Felah* (iki cihan kurtuluşu) idealini teknoloji ve veri sosyolojisinin merkezine yerleştirmek demektir.[73]

5. Netice ve Tavsiyeler

Sokrates'in aklı mutlak merkeze alan ve "bilgi erdemdir" diyerek iradeyi pasifize eden etik felsefesi ile İslam'ın **aklı, vahyi** ve **kalbi** (irfanı) kusursuz bir hiyerarşiyle sentezleyen ahlak sistemi ontolojik köken, epistemolojik derinlik ve pratik uygulanabilirlik açısından mukayese edilmiştir. Sokratik düşünce, aklın hakkını teslim etmesi bakımından İslam ulemasınca belli ölçüde saygı görmüş ve istifade edilmişse de, hakikatin tamamını ihata etmekten uzaktır. Varılan neticeler ışığında bireysel, toplumsal ve akademik (makro ve mikro) ölçekte şu uygulamalar ve tavsiyeler "tevcih" edilmektedir:

1. **Pedagojik Revizyon ve Ahlak Eğitimi (Hıfz-ı Akıl ve Nesil Bağlamında):**
    - Modern eğitim sistemlerimizde ahlak ve değerler eğitimi, sadece bilişsel aktarım (Sokratik teorik dersler, kavram ezberletme) olarak değil, ameli tasfiye (İslami pratik ve yaşantı) olarak yeniden yapılandırılmalıdır.
    - Eğitim müfredatlarına Sokratik "Sorgulayıcı Diyalog" analitik bir araç olarak entegre edilmeli; ancak bu eleştirel düşünce (critical thinking) ve üstbiliş (metacognition) mekanizmaları, *İslami Epistemoloji* (Kur'an, Sünnet, Sahih İcma ve Kıyas) sınırları içinde tutularak gençlerin nihilizme veya ahlaki rölativizme kayması engellenmelidir.[67]
    - Talebelere sadece doğruyu "bilmek" değil, doğruyu "yapabilecek irade gücünü

(kudret)" kuşanmak öğretilmelidir.

2. **Klinik Psikolojide İslami-BDT (ICBT) ve İrfani Pratiklerin Entegrasyonu (Hıfz-ı Nefs):**
    - Depresyon, anksiyete, bağımlılıklar ve ahlaki yozlaşma vakalarının tedavisinde, maneviyatı dışlayan seküler klinik psikolojinin yetersizliği açıktır. Ruh sağlığı profesyonelleri ve akademisyenler, tıp ve psikoterapide Biyopsikososyal modele maneviyatı katan (BPSS-S) yaklaşımı ana akım haline getirmelidir.
    - Hastaların tedavisinde, bilişsel yeniden yapılandırma teknikleri ile Nakşibendi tasavvufunun yüzyıllardır başarıyla uyguladığı "Nefs Tezkiyesi, Murakabe ve Letaif-i Hamse üzerine teveccüh" pratikleri sentezlenerek, ruhsal bir uyanış sağlanmalıdır.[3] Zira Mâturîdî nura bulanmamış bir zeka ve kalbe inmemiş bir bilgi, zihinde sadece kurşuni bir yüktür.
3. **Makasıd-ı Şeria Temelli Biyoetik ve Nöro-Veri Kurulları İhdası:**
    - Tıbbi biyoteknoloji, Veri Etiği (Data Ethics), algoritmik sistemler ve nöro-bilişsel alanlarda yaşanan devasa değişimler karşısında, sadece batılı (Kantçı, Faydacı veya Sokratik) etik teorileri kopyalamak İslam dünyasını edilgenleştirmektedir.
    - Derhal "Hanefi-Maturidi" kelamının *Tahsin ve Takbih* metodolojisine, *İstihsan* (kamu yararını gözetme) prensibine ve *Makasıd-uş Şeria*ya dayalı, içerisinde fıkıh alimlerinin, nörologların, sosyologların ve veri bilimcilerin bulunduğu çok disiplinli bağımsız İslami Etik Kurulları oluşturulmalıdır.[5]
4. **Bireysel Düzlemde Entelektüel Yanılgıdan Kurtuluş (Zahiri ve Batıni Bütünlük):**
    - Bireyler, aklın ulaştığı Sokratik ve felsefi bilginin kibrine kapılarak manevi bir illüzyona düşmemek için sadece dışsal (zahiri) fıkhi helal-haram çizgisine hapsolmamalı, bâtınlarını (kalplerini) ihlas, huşu ve tevazu ile inşa etmelidirler.
    - "Bilmek", "yapmak" için elzem bir alettir; ancak o aleti asıl amaca yönelten ve çalıştıran motor; sahih İman, ilahi inayet, sürekli muhasebe ve ehil bir silsileye bağlı Mürşid-i Kamil rehberliğindeki terbiyedir.[28]

Hakikat, nassın sarsılmaz sabiteleri ile aklın diyalektik dinamizminin, şeytani vesveselerden arınmış temiz bir kalpte cem olmasıdır.

Allahu a'lem bi's-savab. (En doğrusunu Allah bilir).

(Yapay Zeka Desteği ile Hazırlanmıştır)

05.03.2026 Balıkesir

Yusuf Canbulat

Alıntılanan çalışmalar

1. (PDF) Comparative Study of Classical Greek Ethics and Islamic Ethics, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://www.researchgate.net/publication/337715091_Comparative_Study_of_Classical_Greek_Ethics_and_Islamic_Ethics
2. MâturÎdÎ'de Hikmet Ahlâk İlişkisi Prof. Dr. Ahmed ... - Vuslat Dergisi, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://www.vuslatdergisi.com/yazi_detay.php?id=3888&sID=233&year=2020&month=11
3. Din ve Yenilik - Tasavvuf - Mardin Artuklu Üniversitesi, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://www.artuklu.edu.tr/dosyalar/islamiilimler/Yay%C4%B1nlar%C4%B1m%C4%B1z/Din%20ve%20Yenilik/Din%20ve%20Yenilik%20-Tasavvuf-.pdf
4. Lesson 21: Rational Goodness and Evil | Discursive Theology Volume 1 | Al-Islam.org, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://al-islam.org/discursive-theology-volume-1-ali-rabbani-gulpaygani/lesson-21-rational-goodness-and-evil
5. A Preliminary Insight into an Islamic Mechanism for Neuroethics - PMC - NIH, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC4975582/
6. Biopsychosocial-Spiritual Model of Medicine: A Revival of Ibn Sina (Avicenna) Legacy - Universiti Kebangsaan Malaysia, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://www.ukm.my/ijit/wp-content/uploads/2025/11/Ahmad-Fakhrurazzi-IJIT-Vol-28-2025.pdf
7. (PDF) The Comparision of Classical Ethical Theories in Ancient Greece Philosophy and Islamic Philosophy: The Example of Aristotle and Ibn Miskavayh, Tusi and Kinalizade - ResearchGate, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://www.researchgate.net/publication/355722248_The_Comparision_of_Classical_Ethical_Theories_in_Ancient_Greece_Philosophy_and_Islamic_Philosophy_The_Example_of_Aristotle_and_Ibn_Miskavayh_Tusi_and_Kinalizade
8. The Validity of Socrates' Inquiry Method - IslamiCity, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://www.islamicity.org/82166/the-validity-of-socrates-inquiry-method/
9. Chapter Three: Theology of Socrates - Islam Guidance - sibtayn.com, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://www.sibtayn.com/en/index.php?option=com_content&view=article&id=2852:chapter-three-theology-of-socrates&catid=342&Itemid=498
10. Eudaimonia'nın Sokratik Görünümü: Erdem Bilgidir ve Hiç Kimse Bilerek Kötülük Yapmaz - DergiPark, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/672442
11. The Ethics of Socrates - Philosophy Home Page, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://philosophy.lander.edu/ethics/socrates.html
12. Socrates | Internet Encyclopedia of Philosophy, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://iep.utm.edu/socrates/

13. What did Socrates, Plato, and Aristotle Think About Wisdom?, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://wisdomcenter.uchicago.edu/news/wisdom-news/what-did-socrates-plato-and-aristotle-think-about-wisdom
14. Wisdom Meaning in the Bible, Hebrew, Hindi & More - AI Journaling - Life Note, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://blog.mylifenote.ai/wisdom-meaning/
15. Wisdom - Wikipedia, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://en.wikipedia.org/wiki/Wisdom
16. Socrates - Wikipedia, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://en.wikipedia.org/wiki/Socrates
17. Value Education in the Perspective of Western and Islamic Knowledge, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://ejournal.unida.gontor.ac.id/index.php/tadib/article/view/1194/pdf_10
18. Ethics and Ethical Theories from an Islamic Perspective - Universiti Kebangsaan Malaysia, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://www.ukm.my/ijit/wp-content/uploads/2016/01/IJIT-Vol-4-Dec-2013_1_1-13.pdf
19. Bakara Suresi 269. Ayet Meali - Kuranoloji, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://www.kuranoloji.com/kuran/2-269/
20. Hikmah - Wikipedia, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://en.wikipedia.org/wiki/Hikmah
21. On Islam And Ethics | Contemporary Topics of Islamic Thought, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://al-islam.org/contemporary-topics-islamic-thought-muhammad-legenhausen/islam-and-ethics
22. a comparison of Secular and Islamic ethical systems & Factors Influencing Ethical - Global Scientific Journal, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://www.globalscientificjournal.com/researchpaper/Ethical_Strategies_in_the_Corporate_World_a_comparison_of_Secular_and_Islamic_ethical_systems_Factors_Influencing_Ethical_Behavior_in_Islam_.pdf
23. Ethics in Islamic philosophy - Islamic Philosophy Online, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://www.muslimphilosophy.com/ip/rep/H018.htm
24. İmam Matüridi'de İman Ve Ahlakın Kaynağı Olarak Akıl - Akasyam Haber, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://www.akasyam.com/imam-maturidide-iman-ve-ahlakin-kaynagi-olarak-akil-175302/
25. 946690 | PDF - Scribd, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://www.scribd.com/document/931992859/946690
26. Taḥsīn & Taqbīḥ: Reason, Revelation, and the Foundations of Islamic Morality - Talweeh Academy, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://talweehacademy.com/ta%E1%B8%A5sin-taqbi%E1%B8%A5-reason-revelation-and-the-foundations-of-islamic-morality/
27. XVI ve XVII. YÜZYILLARDA OSMANLI TOPLUMUNDA YAZILAN ATVÂR-I SEB'A ESERLERİNİN - Hitit Üniversitesi, erişim tarihi Mart 5, 2026,

http://cdn.hitit.edu.tr/sbe/files/59021_1709271627904.pdf
28. Nefs Terbiyesi ve Ahlaki Gelişim - Nadidem.net, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://nadidem.net/nefs.html
29. KNOW YOURSELF... BUT WHICH 'YOU'? – THE MIRROR OF IBN ARABI AND SOCRATES, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://www.youtube.com/watch?v=SPqkuSkBilE
30. (PDF) THE ETHICS IN ISLAM AND WESTERN PHILOSOPHY: A COMPARATIVE ANALYSIS, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://www.researchgate.net/publication/387675187_THE_ETHICS_IN_ISLAM_AND_WESTERN_PHILOSOPHY_A_COMPARATIVE_ANALYSIS
31. Does al-Ghazālī Have a Theory of Virtue? - AUB, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://www.aub.edu.lb/aubpress/PDF%20Embed%20Files/Mysticism%20and%20Ethics%20in%20Islam/10%20Sophia%20Vasalou.pdf
32. 1 Prime Source 3.8 AL-GHAZALI, THE RESCUER FROM ERROR (c. 1100 AD)1 Abû Hâmid Muhammad ibn Muhammad al-Ghazâlî (c. 1058–11 - Bloomsbury Publishing, erişim tarihi Mart 5, 2026, http://media.bloomsbury.com/rep/files/Primary%20Source%203.8%20-%20al-Ghazali.pdf
33. Al-Gazālī's Critique against the Muslim Philosophers in Tahāfut Al-Falāsifah - SciSpace, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://scispace.com/pdf/al-gazali-s-critique-against-the-muslim-philosophers-in-4rvzqgk6xq.pdf
34. Bakara 269 - Nurpedia.org - İman ve İslam Hakikatlerine Dair Nur Ansiklopedisi, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://nurpedia.org/wiki/Bakara_269
35. Bakara Suresi 269. Ayet - Kuran Meali, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=2&ayet=269
36. akl - Kuran Meali, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://www.kuranmeali.com/Arama.php?kelime=akl&meal=ahmettekin&sure=hepsi
37. شرح وترجمة حديث: إنما بعثت لأتمم مكارم الأخلاق - موسوعة الأحاديث النبوية, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://hadeethenc.com/ar/browse/hadith/66233?version=1
38. إنما بعثت لأتمم مكارم الأخلاق | PDF - Scribd, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://www.scribd.com/document/617789779/%D8%A5%D9%86%D9%85%D8%A7-%D8%A8%D8%B9%D8%AB%D8%AA-%D9%84%D8%A3%D8%AA%D9%85%D9%85-%D9%85%D9%83%D8%A7%D8%B1%D9%85-%D8%A7%D9%84%D8%A3%D8%AE%D9%84%D8%A7%D9%82
39. الكتاب: كنز العمال المؤلف: المتقي الهندي الجزء: ٣, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://hz.turathalanbiaa.com/public/2412.pdf
40. حديث أنما بعثت لأتمم مكارم الأخلاق عثمان الخميس - YouTube, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://www.youtube.com/watch?v=-KXUzuXnR0U
41. Kitab al-Tawhid (Al-Maturidi) - Wikipedia, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://en.wikipedia.org/wiki/Kitab_al-Tawhid_(Al-Maturidi)
42. Kitaab At-Tawheed Abu Mansur Al-Maturidi | PDF - Scribd, erişim tarihi Mart 5,

2026, https://www.scribd.com/document/635207485/Kitaab-at-Tawheed-Abu-Mansur-Al-Maturidi
43. الماتريدية.. مدرسة العقل والاعتدال - بوابة الحركات الاسلامية, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://www.islamist-movements.com/28090
44. التحسين والتقبيح بين أهل السنة والمبتدعة - المجلس العلمي, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://majles.alukah.net/showthread.php?t=108658
45. Tahsin and Taqbih | PDF | Gratitude | God In Islam - Scribd, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://www.scribd.com/document/728672523/Tahsin-and-Taqbih
46. philosophical differences between Islam and CBT CBT principles Islamic... - ResearchGate, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://www.researchgate.net/figure/philosophical-differences-between-Islam-and-CBT-CBT-principles-Islamic-principles-Reality_tbl1_231169365
47. Full text of "Maktubat-i Imam-i Rabbani" - Internet Archive, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://archive.org/stream/MaktubatIrshadAlamMujaddidi/Maktubat%20-%20Irshad%20Alam%20Mujaddidi_djvu.txt
48. Imam al-Rabbani, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://dosya.erkammedya.com/ISLAMICPUBLISHING/DOKUMANLAR/KITAPLAR/english/ingilizce-imam-i-rabbani.pdf
49. Nefs Tezkiyesi ile Güzel Ahlak: Manevi Gelişimdeki Rolü - YouTube, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://www.youtube.com/watch?v=ejK4ac1glPs
50. The Eye of The Heart An Introduction To Sufism and The Major Tariqats of Anatolia and The Balkans (Yaşar Nuri Öztürk) (Z-Library) | PDF - Scribd, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://www.scribd.com/document/666870393/The-Eye-of-the-Heart-an-Introduction-to-Sufism-and-the-Major-Tariqats-of-Anatolia-and-the-Balkans-Ya%C5%9Far-Nuri-Ozturk-Z-Library
51. Moral Development | Religion and Philosophy | Research Starters - EBSCO, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://www.ebsco.com/research-starters/religion-and-philosophy/moral-development
52. Kohlberg's Stages of Moral Development - Simply Psychology, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://www.simplypsychology.org/kohlberg.html
53. Kohlberg's Stages Of Moral Development - koracademy.com, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://koracademy.com/sites/default/files/inline-files/Kohlberg%27s%20stages%20of%20moral%20development.pdf
54. Moral Development | Internet Encyclopedia of Philosophy, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://iep.utm.edu/moraldev/
55. The Investigation and Criticism Moral Development Ideas of Kohlberg, Piaget and

Gilligan, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://www.researchgate.net/publication/366473635_The_Investigation_and_Criticism_Moral_Development_Ideas_of_Kohlberg_Piaget_and_Gilligan
56. The Big, the Dark, and the Biopsychosocial Shades of Harmony: Personality Traits and Harmony in Life - MDPI, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://www.mdpi.com/2076-328X/14/10/873
57. The Biopsychosocial Model 40 Years On - NCBI - NIH, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK552030/
58. The Biopsychosocial Model 25 Years Later: Principles, Practice, and Scientific Inquiry, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://www.annfammed.org/content/2/6/576.short
59. The Biopsychosocial Model 25 Years Later: Principles, Practice, and Scientific Inquiry - PMC, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC1466742/
60. What Educators Can Learn from the Biopsychosocial-Spiritual Model of Patient Care: Time for Holistic Medical Education - PMC, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC8969815/
61. Are We Ready for a True Biopsychosocial–Spiritual Model? The Many Meanings of ... - PMC, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC5750603/
62. Integrating Cognitive Behavioural and Islamic Principles in Psychology and Psychotherapy: A Narrative Review, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://d-nb.info/1263203469/34
63. Religiously Integrated Cognitive Behavioral Therapy: A New Method of Treatment for Major Depression in Patients With Chronic Medical Illness - PMC, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC4457450/
64. Fostering Critical Thinking through Socrates' Questioning in Iranian Language Institutes - Academy Publication, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://www.academypublication.com/issues/past/jltr/vol03/06/08.pdf
65. Integrating Cognitive Behavioural and Islamic Principles in Psychology and Psychotherapy: A Narrative Review - PMC, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC9119255/
66. Adapting Psychotherapy for the Muslim client: Illustrations from Cognitive Behavioral Therapy, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://muslimmeds.ca/wp-content/uploads/2023/12/CMMHC-23-Mona-Amer-CBT-Adaptation.pdf
67. Metacognition And Critical Thinking Similarities Between Islam | by Peggyf - Medium, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://medium.com/@apupducmuede/metacognition-and-critical-thinking-similarities-between-islam-f27ba34f911b
68. A Contrastive Analysis of the Translation of Irony in the Holy Qur'an: the Translations of Mualawi Sher Ali and Yusuf Ali - ResearchGate, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://www.researchgate.net/publication/318967080_A_Contrastive_Analysis_of_

the_Translation_of_Irony_in_the_Holy_Qur'an_the_Translations_of_Mualawi_Sher_Ali_and_Yusuf_Ali
69. (PDF) Information Ethics from an Islamic Perspective - Academia.edu, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://www.academia.edu/91168390/Information_Ethics_from_an_Islamic_Perspective
70. AI FROM AN ISLAMIC PERSPECTIVE | Journal of Information Systems and Digital Technologies, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://journals.iium.edu.my/kict/index.php/jisdt/article/view/630
71. Neuroscience and Islamic Law: Contemporary Perspectives - Pakistan Journal of Criminology, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://www.pjcriminology.com/wp-content/uploads/2024/05/46-Neuroscience-and-Islamic-Law.pdf
72. Mapping out the Trajectory of Islamic Perspectives on Neuroethics - PMC, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC9250563/
73. (PDF) Ethical Curriculum Development: Insights From Islamic Epistemology - ResearchGate, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://www.researchgate.net/publication/396802159_Ethical_Curriculum_Development_Insights_From_Islamic_Epistemology
74. Ethical Curriculum Development: Insights From Islamic Epistemology Towards Sustainable Development Goals (SDGs) | Profetika: Jurnal Studi Islam, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://journals2.ums.ac.id/profetika/article/view/7306
75. Ethical Curriculum Development: Insights From Islamic Epistemology | JURNAL PEDAGOGY - e-Journal STAI Muhammadiyah Blora, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://jurnal.staimuhblora.ac.id/index.php/pedagogy/article/view/295
76. The Integration of Islamic Epistemology in Ethical and Multicultural Education: Pedagogical Strategies and Challenges - ResearchGate, erişim tarihi Mart 5, 2026, https://www.researchgate.net/publication/389252015_The_Integration_of_Islamic_Epistemology_in_Ethical_and_Multicultural_Education_Pedagogical_Strategies_and_Challenges